

Na primjerima iz morfologije talijanskoga glagola (i dijelom imenice) ovaj prilog nastoji pokazati kako se neke nepravilnosti ili tipične jezične crte mogu historijskim razvojem ne samo objasniti, nego i lakše upamtiti. Rad ima, dakle, jezično-historijski i glotodidaktički karakter.

1. Neka nam bude dopušteno započeti ovaj prilog jednim pitanjem: može li poznavanje povijesnoga razvoja jezika (namjerno izbjegavamo termine *gramatika* i *historijska gramatika*) pomoći u učenju dotičnoga jezika? Odgovor može biti i pozitivan i negativan. Ovo drugo jasno je svakome tko je ikada osim na sveučilištu (i to kao nekadanji »prvi glavni predmet«) učio bilo koji jezik: on je, naime, učio današnji jezik, bez ikakva obzira na njegovu prošlost, a to je i pravilno jer se u valjda 95 % slučajeva jezik uči u praktične svrhe, tj. zato da se njime možemo danas služiti. Neusporedivo manjem broju ljudi bit će poznato da odgovor na postavljeno pitanje može biti i pozitivan; riječ je samo o tome kome i na kojoj razini učenja odnosno poučavanja jezika povijesni razvoj treba. Izvan je sumnje da je on neophodan svima koji se jezikom bave u znanstvene svrhe, no kako ćemo uskoro vidjeti, to je znanje korisno i nastavnicima jezika i svima onima koji ga uče. Potpuno obrazloženje te tvrdnje nije moguće u okvirima ovoga priloga, jer bi zauzelo cijelu knjigu ili bar monografiju, pa ćemo se zadovoljiti samo nekim dokazima. Najjači je argument, po našem mišljenju, to što se mnoge jezične činjenice mogu lakše razumjeti (dakle i zapamtiti, jer se lakše pamti ono što se shvaća) ako ih znamo historijski objasniti. Sve to, naravno, nisu ni nove ni naše misli, nego su odvajkada poznate i često izrečene, a mi bismo ih ovdje željeli ilustrirati izborom konkretnih primjera iz historijskoga razvoja talijanskoga jezika. No prije nego prijedemo na primjere, držimo da neće biti naodmet citirati što o historijskom studiju jezika kaže najveći talijanski strukturalist, bolonjski profesor Luigi Heilmann (1983, str. 24—25): »diacronia e sincronia si illuminano a vicenda e quindi è inevitabile l'esigenza dell'indagine storica per ogni linguistica totale«; i kasnije (1983, str. 275): »L'autentica e più profonda conoscenza delle strutture non si consegue nell'astrazione destoricizzata [...] l'estrema complessità dei fenomeni psicologici e linguistici non può sottrarsi all'analisi della causazione nella quale convergono, in pari misura, concetti sistematici e concetti storici.«

Historijski studij jezika ima, dakle, neospornu važnost u znanosti, no da poznavanje razvoja može direktno pomoći u razumijevanju današnjeg stanja, to je ono što ovdje želimo pokazati. Poslužit ćemo se izborom jezičnih činjenica iz ranijih radova (Tekavčić, 1972; 1980, svez. II) i pokušat ćemo ih osvijetliti prvenstveno s glotodidaktičkoga stanovišta.

2. Nije lako odgovoriti na pitanje zašto su jezici teški (radije bismo napisali »teški«). Razloga ima mnogo, no sigurno je jedan od njih sve ono što

se u prirodnim jezicima svrstava pod pojam nepravilnosti, točnije iznimaka od pravila. Ustvari, riječ je o nepredvidivosti određenih oblika (ili drugih elemenata). Kad bi u jeziku uvijek sve bilo predvidivo na temelju jednadžbi, kao npr. $a : a_1 = b : b_1 = c : c_1 \dots n : n_1$, velik bi dio teškoća u usvajanju jezika otpao. No u prirodnim jezicima nije tako.¹ Svi jezici koje poznajemo, pa dakle i talijanski jezik, puni su iznimaka, tj. nepredvidivosti: $a : a_1 = b : c$ (jedan upravo banalan primjer za tisuće drugih pruža nam aorist, *passato remoto* glagolâ na *-endere*; dok *prendere*, *rendere*, *spendere*, *tendere* imaju tzv. sigmatske oblike *presi*, *resi*, *spesi*, *tesi*, glagol *vendere* poznaje samo aorist *vendei* ili *vendetti*, nikako **vesi*). U takvim slučajevima može onda — naglašavamo da može, ne mora — nastupiti analogijsko izjednačavanje, no to izlazi iz okvira ovoga priloga.

Nekim slučajevima nepredvidivosti, gdje nam povijesni razvoj može pomoći, pozabavit ćemo se na idućim stranicama, a na kraju ćemo se zaustaviti i na jednom pravilu koje ne poznaje iznimaka. Mjesto da najprije iznesemo činjenice pa ih onda tumačimo, poći ćemo obratnim putem: iz historijskoga razvoja nastojat ćemo izvući objašnjenje i formulirati odgovarajuće pravilo.

3. Jedan od temeljnih pojmova u talijanskoj (i valjda svakoga jezika) morfologiji tzv. *alternacija* (tal. *alternanza*), tj. komplementarna distribucija dvaju ili više alomorfa u nekoj paradigmi (odsada dalje zanimat će nas prvenstveno glagoli, ali ćemo vidjeti da ni imenske kategorije nisu isključene). Jedna od najvažnijih alternacija jest ona koja počiva na drugoj palatalizaciji² i koja se može sažeti u ove formule: /k/č/, /g/ĝ/ (odnosno /gg/ĝĝ³), /sk/šš/. Primjeri za proces druge palatalizacije: CICER > *cece* /čeče/, GENERU > *genero*, LEGERE > *leggere*, PLANGERE > *piangere*, SCINTILLA > *scintilla*, NASCERE > *nascere* /naššere/ itd. Tu alternaciju nalazimo u nizu glagolâ, od kojih ćemo uzeti *vincere*, *piangere* i *nascere*. Alterniraju alomorfi /vink/vinč/, /pyang/pyanĝ/, /nask/našš/. Kako je došlo do te alternacije objasniti ćemo malo kasnije (u § 5), a sada ćemo najprije pogledati u kojim se klasama glagolâ (i imenica)⁴ javlja naša alternacija. Stanje se može sintetizirati u tablici, gdje će simbol »plus« značiti da se alternacija javlja, a »minus« da se ne javlja:

¹ Navodimo kao svojevrsan kuriozitet da prema I. izdanju Enciklopedije Leksikografskog zavoda hotentotski jezici ne poznaju iznimaka ni nepravilnosti (sv. III, 1958, s.v.). U III. izdanju, međutim, više nema toga podatka.

² Razlikujemo dva glavna procesa palatalizacije: 1. prva palatalizacija počinje najkasnije oko I. st. n. e., panromanska je, zahvaća gotovo sve konsonante, a izaziva je poluvokal /y/ (<lat. /i/ i /e/ u hijatu): PUTEU > *pozzo*, FACIO > *faccio*, FILIA > *figlia*, VINEA > *vigna* itd.; 2. druga palatalizacija je nekoliko stoljeća kasnija i više nije panromanska, zahvaća samo /k/ i /g/, i to pred prednjim vokalima: CENTU > *cento*, GENERU > *genero*, LUCE > *luce*, LEGERE > *leggere* itd. Talijanski jezik poznaje, dakle, obje palatalizacije.

³ U autohtonom leksičkom fondu rezultat palatalizacije fonema /g/ uvijek je dug gdje je to fonotaktički moguće, tj. u intervokalnom položaju (v. primjer u bilj. 2), dok je u latinizmima kratak, jer to nije organski razvoj nego samo izgovor latinskih riječi po talijanskoj normi: *agire*, *cogente*, *prodigio* itd.

⁴ Za razliku od tradicionalne terminologije, služimo se izrazom *deklinacija* samo za označavanje sistema kojim se funkcije nominalnih riječi izražavaju nastavcima. Prema tome, deklinacija može biti samo jedna, tj. ona u nekom jeziku postoji ako se funkcije izriču nastavcima, a ne postoji ako se izražavaju drukčijim sredstvima. Nema, dakle, smisla govoriti o pet deklinacija u latinskome, stoga za taj drugi pojam upotrebljavamo izraz (*flektivna*) *klasa*.

Imenice:

na -a: na -o: na -e: — +/— —

Glagoli:

na -are: na -ére: na -ere: na -ire:
— — + +
(-isc-)

Ako začas zanemarimo glagole na *-ére* (tzv. II. klase), kojima ćemo se posebno pozabaviti, možemo konstatirati ovo: u imenicama na *-a* (I. klasa) nema nikada alternacije (*amica — amiche, paga — paghe, vasca — vasche; patriarca — patriarchi, collega — colleghi* itd.); u onima na *-o* (II. klasa) neke je imaju (*porco — porci*), druge nemaju (*parco — parchi*); u imenicama na *-e* (III. klasa) nema nikada alternacije (*luce — luci, legge — leggi, pesce — pesci; sineddoche — sineddochi, nuraghe — nuraghi*); glagoli na *-are* (I. klasa) nemaju alternacije (*invoco — invochi, pago — paghi, casco — caschi*); glagoli na *-ere* (III. klasa) i glagoli na *-ire* (IV. klasa; s infiksom *-isc-*) poznaju je (v. malo prije *vincere, piangere, nascere*; iz IV. klase, npr., *finire: finisco — finisci*). Proizlazi da onaj tko uči talijanski mora pamtititi da nasuprot odnosu *io nasco — tu nasci* nije pravilno *io casco — tu *casci*, nego *caschi*, ili, obratno, prema *io casco — tu caschi* nije pravilno *io nasco — tu *nasci*, nego *nasci*. Ako je sada učenik uočio da se palatalizirani alomorfi (/vinč/ itd.) javljaju uvijek pred prednjim vokalima, a nepalatalizirani (/vink/ itd.) pred stražnjima, s pravom će se pitati zašto se to ne događa i u glagolima I. klase (a među imenicama samo u II. klasi).

4. Na ovom stadiju imamo izbor između dva postupka: nabubati napačet u kojim tipovima riječi alternacija dolazi, a u kojima ne dolazi i zadovoljiti se time, ili pokušati protumačiti zašto u nekim tipovima riječi dolazi, u drugim ne dolazi. Odabrat ćemo, naravno, ovaj drugi postupak, pa ćemo odmah vidjeti da alternacije /k/č/ itd. nema u onim glagolima gdje današnji nastavak *-i* odgovara latinskom nastavku *-AS*. U imenicama I. klase latinski je nastavak u nominativu množine doduše bio *-AE* (kasnije reduciran u *-E*), ali je postojao i nastavak *-AS*, i to ne samo u akuzativu množine nego i u nominativu, i taj je nastavak, dijelom u nepromijenjenom stanju, očuvan na velikom teritoriju od Furlanije do Portugala (a ima dobrih razloga da se i talijanski nastavak *-e*, unatoč vanjskoj jednakosti s kasnolatiniskim nastavkom *-E*, protumači kao refleks od *-AS*). Jednostavnije rečeno, gdje god je u latinskom bio nastavak *-AS* alternacije nema: *AMICAS > amiche*, *RUGAS > rughe*, *PERSICAS > pesche*; *PECCAS > pecchi*, *LIGAS > legghi*, *PISCAS > peschi*. Kako je tekao razvoj od *-AS* do *-e* (u imenicama), odnosno *-i* (u glagolima), predmet je diskusije: po nekima, posrijedi je analogijsko prenošenje nastavka *-i* u glagolima, a podrijetlo *-e* od lat. *-AE* u imenicama, dok prema drugima nema analogije nego se *-AS* organski razvija u *-e*, odnosno *-i*. Kako bilo da bilo, nastavci *-e*, *-i* ovdje su sekundarni i više nisu palatalizirali konsonante pred sobom. U te detalje ne možemo ulaziti, nego ćemo zaključiti ovim pravilom:

- 1) U imenicama na *-a* i glagolima na *-are* nikada nema alternacije /k/č/, /g/ğ/, /sk/šš/.

5. Sada ćemo se posvetiti »drugoj strani novčića«, tj. onim glagolima koji ne pripadaju I. klasi i koji, prema tome, poznaju spomenute alternacije

(imenice tipa *porco* — *porci*, iz razloga prostora, neće nas ovdje zanimati). U kojim se njihovim oblicima ostvaruju uvjeti za palatalizaciju i za koju? Isključivši aorist, o kome ćemo napose govoriti, konstatiramo da uvjeti za II. palatalizaciju postoje u svim oblicima u kojima gramatički segmenti oblika (za koje postoji dobar termin flektiv) počinju prednjim vokalom. To su: u indikativu prezenta 2, 3, 4. i 5. lice (VINCIS, VINCIT, VINCIMUS, VINCITIS), zatim cijeli imperfekt (oba načina: indikativ VINCEBAM itd., konjunktiv u talijanskom *VINCESSEM), futur i kondicional (VINCERE HABEO, VINCE-RE HABEBAM, VINCERE HABUI, v. § 12). Uvjeti za II. palatalizaciju, napro- tiv, ne postoje u 1. i 6. licu indikativa prezenta (VINCO, VINCUNT) i u cijelom konjunktivu prezenta (VINCAM, VINCAS, VINCAT, VINCAMUS, VINCATIS, VINCANT). Ako izuzmemo 4. i 5. lice konjunktiva prezenta, u kojima je kasnije došlo do sekundarnog uvođenja nastavaka *-iamo*, *-iate* i alomorfa s palataliziranim konsonantama, tako da talijanski oblici *vinciamo*, *vinciate* nisu direktni nastavak latinskih oblika VINCAMUS, VINCATIS, vidimo da nam ostaje šest oblika u kojima palatalizacije nema. U tih će se šest oblika ostvariti, dakle, alomorf /vink/, dok će u ostalima biti /vinč/. Uz izuzetak dvaju navedenih oblika konjunktiva prezenta, vidimo da se još danas alterna- cija drži kasnolatinske sheme i da šest nepalataliziranih oblika (1. i 6. lice indikativa prezenta, 1, 2, 3. i 6. lice konjunktiva prezenta) alternira s ostalima:

<i>vinc-o</i>	<i>vinc-i</i>
<i>vinc-ono</i>	<i>vinc-e</i>
<i>vinc-a</i> (1—3. 1.)	<i>vinc-evo</i>
<i>vinc-ano</i>	<i>vinc-er-à</i> itd.
/vink/	/vinč/

Potpuno je analogna shema alternacije u glagolima *piangere* i *nascere*.⁵ Iz razvoja koji smo upravo upoznali proizlazi drugo pravilo:

- 2) *alomorf koji se nalazi u 1. licu indikativa prezenta dolazi i u 6. licu iste paradigme te u 1, 2, 3. i 6. licu konjunktiva prezenta.*

Jednostavnije rečeno, 1. i 6. lice indikativa prezenta i 1, 2, 3. i 6. lice konjunktiva prezenta uvijek »idu zajedno«, tvore jedan »blok«. To ćemo konstatirati i u drugim slučajevima, a ovdje samo dodajemo da se ta shema prepoznaje i u vokalskim alternacijama: alomorf /ɔd/ u glagolu *udire*, alomorfi s /ɛ/ u glagolu *uscire* (/ɛsk/, /ɛšš/) javljaju se u istim oblicima i samo u njima.

6. »Nusprodukt« palatalizacija (i I. i II.) jesu i oblici sa /ng/ u glagolima *porre*, *rimanere*, *tenere*, *venire* (a analogna je i geneza oblikâ sa /lg/ u *salire* i *valere*, što ćemo izostaviti). Kao primjer uzet ćemo *tenere*, lat. TENĒRE. U paradigmi prezenta (obaju načina) toga glagola situacija je dijametralno su- protna onoj što smo je vidjeli u glagolima tipa *vincere*: u TENĒRE postoje

⁵ U nekim slučajevima, kojima je danas teško ili nemoguće utvrditi uzrok i druge faktore, pala- talizirani je alomorf morao biti toliko čest da je prodro i u šest nepalataliziranih oblika. Tako od lat. COQUO, COQUUNT, COQUAM, -AS, -AT, COQUANT, kasnolat. COCO, COCUNT, COCAM itd., COCANT nemamo danas *cuoco, *cuocono, *cuoca, *cuocano, nego *cuocio*, *cuociono*, *cuocia*, *cuociano*. Model su mogli biti glagoli sa /ɛ/ u leksičkom morfemu a bez alternacije, npr. *baci* : *bacio* = *cuoci* : *cuocio*. U talijanskim dijalektima takvi su oblici vrlo česti. Sličan prodor palataliziranih oblika morao se do- goditi i u glagolima tipa *piangere*, kako ćemo vidjeti u § 6.

uvjeti za I. palatalizaciju, i to u 1. licu (TENEO), u cijelom konjunktivu (TE-NEAM, TENEAS itd.) i, posebno u talijanskom, u 6. licu indikativa (*TENE-UNT mjesto TENENT, zbog generalizacije nastavka -UNT > -ono za sve glagole osim onih na -ARE; usp. *cant-ano* : *ved-ono*, *vend-ono*, *dorm-ono*). Rezultati I. palatalizacije vide se u starotalijanskim (i do danas u nekim dijalektima očuvanim) oblicima *tegno*, *tegnono*, *tegra* (1—3. lice), *tegnano*. Danas tih šest oblika pokazuje skupinu /ng/: *tengo* itd. Da bismo razjasnili i tu promjenu, moramo i opet poći od temeljne postavke da su u morfološkom sistemu oblici povezani, a ujedno posegnuti i za fonološkom razinom. Na talijanskom jezičnom području, naime, skupina /ng/ u procesu palatalizacije može virtualno uvijek imati dvojakii rezultat: može se stopiti u /ñ/ (EXPINGERE > *spegnere*, SPONGIA > *spugna*, AXUNGIA > *sugna*), a može dati i skupinu /nǵ/ (a to je samo dio općeg procesa II. palatalizacije /g > ĝ/: većina glagola tipa PLANGERE > *piangere* i sl.). U starijem su talijanskom jeziku, dakle, određeno vrijeme supostojali oblici sa /nǵ/ i /ñ/ (*piangere* / *piagnere*), a analogija, koju smo upoznali na djelu u genezi oblikâ *cuocio*, *cuociono* itd. (bilj. 5), dovela je do prodora alomorfa sa /ñ/ i u šest oblika gdje ih prije nije bilo, pa tako nastaju oblici *piagno*, *piagnono*, *piagna* (1—3. l), *piagnano*. Do konačnoga rješenja potreban je još samo jedan korak: onaj tko zna da je pravilno kazati *piango* itd., a u svom idiomu poznaje i oblik *piagno*, mislit će — budući da neka »unutrašnja kontrola« u jeziku uvijek postoji⁶ — da je i mjesto *vegno* pravilnije kazati *vengo*. Prije ili kasnije, ustalit će se tako oblici *vengo*, *vengono*, *venga*, *vengano*, koji su današnjem standardnom talijanskom jeziku jedini mogući.

Opisani nam razvoj jasno pokazuje kako u jeziku uvijek postoji, s jedne strane, jezična svijest, kontrola ostvarenjâ u govoru, a s druge strane, u dijalektskoj suprotnosti s njom, težnja prema predvidivosti, tj. prema proporcionalnosti oblikâ.

7. Dok su u paradigrama glagolâ tipa *tenere* i I. i II. palatalizacija prisutne samo tako reći indirektno, tj. u historijskom razvoju, a ne danas, ima glagolâ u kojima se oba ta procesa i danas jasno vide. To su glagoli II. klase, kako smo prije natuknuli, i to oni kojima leksički morfem završava na /k/ i tako se može palatalizirati: IACERE > *giacere*, NOCERE > *nuocere* (s kasnijim prijelazom u III. klasu, što je ovdje irelevantno), PLACERE > *piacere*, TACERE > *tacere*. Kao predstavnika uzmimo PLACERE: u naših kritičnih šest oblika postoje, kao i u paradigmi glagola TENERE, uvjeti za I. palatalizaciju, u ostalim oblicima ostvaruju se uvjeti za II. palatalizaciju. Kako je rezultat I. palatalizacije fonema /k/ uvijek dug (udvostručen), ako je to fonotaktički moguće (tj. u intervokalnom položaju), a rezultat II. palatalizacije nije, očekujemo da će se ta razlika pokazati i u prezentu glagola

⁶ Na ovom je mjestu potrebno citirati vrlo dobru formulaciju talijanskoga lingvisti Francesca Brunia (1984, str. 273—274). Kritizirajući tradicionalnu i zastarjelu podjelu talijanskoga leksika na tzv. pučke i učene riječi, autor ističe da je ta podjela suviše gruba pa stoga posve neadekvatna, jer različiti faktori mogu usporiti ili zakočiti fonetski razvoj u određenim riječima, a da one zato ipak ne moraju biti latinizmi («è probabile, cioè, che certe parole siano rimaste sempre vitali ma sottoposte, per così dire, al controllo di utenti che conservarono le forme originarie», str. 274). Bruni nije, dakako, prvi to uočio: on sam citira velikoga španjolskog filologa Ramóna Menéndeza Pidalâ koji je analogne misli iznio već 1926, a istu je kritiku iznio prije trideset godina i Nijemac Helmut Lüdtke. Na svaki način — a zato smo to i naveli — i te Brunieve riječi potvrđuju da u jezičnoj svijesti govornikâ postoji stalna kontrola jezičnih ostvarenja u govoru.

PLACERE > *piacere*. S izuzetkom oblika za 4. lice indikativa prezenta (gdje je prvotni oblik *piacemo* zamijenjen s *piacciamo*, zbog generalizacije nastavka *-iamo*, pa se i tu javlja alomorf /*pyačč*/), ta se situacija vidi i danas.

	I. palatalizacija:	II. palatalizacija:
	PLACEO > <i>piaccio</i>	PLACES > <i>piaci</i>
		PLACET > <i>piace</i>
		PLACETIS > <i>piacete</i>
Prezent	*PLACEUNT > <i>piacciono</i>	
	PLACEAM > <i>piaccia</i>	
	PLACEAS > <i>piaccia</i>	
	PLACEAT > <i>piaccia</i>	
	PLACEAMUS > <i>piacciamo</i>	
	PLACEATIS > <i>piacciate</i>	
	PLACEANT > <i>piacciano</i>	
Ostale paradigme		PLACEBAM > <i>piacevo</i>
		PLACERE > <i>piacere</i>

8. Rezimirajući ovaj dio izlaganja, reći ćemo da u talijanskom jeziku postoje najmanje tri glavna tipa glagola u kojima se nalazi alternacija koja se temelji na procesima palatalizacija i da se u sva tri tipa naš »blok« od šest oblika odlikuje posebnim alomorfima, nasuprot ostalim paradigmama: a) u glagolima tipa *vincere* tih šest oblika ne pokazuje palatalizaciju, ostali oblici pokazuju II. palatalizaciju; b) u glagolima tipa *tenere* nijedna od dvije palatalizacije nije danas prisutna, a obje su zasvjedočene u ranijim fazama; c) u glagolima skupine *piacere* još su i danas prisutne obje.

9. Uz prezent najviše teškoća u usvajanju talijanskoga glagola čini paradigma nazvana *passato remoto* (aorist), koju smo već spomenuli. Zanimljivo je da se i ovdje alternacije nalaze u klasama II—IV, dok ih u I. klasi nema (glagoli *dare* i *stare* po više karakteristika zauzimaju poseban položaj i ne tvore istu skupinu kao ostali glagoli na *-are*). Kako smo već rekli u uvodu, distribucija pojedinih tipova aorista, nažalost, nije predvidiva: ništa nas ne upozorava da se *prendere* i *vendere*, *venire* i *finire*, *cadere* i *vedere* i brojni drugi parovi razlikuju po tipu aorista. Mnogo bi nas predaleko odvelo kad bismo to htjeli objasniti makar i u najkraćim crtama, zato ćemo ovdje ukratko izložiti samo dvije pojave, koje pokazuju međuzavisnost glagolskih paradigmi (a prva od njih ilustrira i jezičnu ekonomiju).

10. Heterogenost talijanskog aorista nije nikakva nova pojava nego samo nastavak (još i veće) heterogenosti latinskoga perfekta, od kojega, kako je poznato, potječe. S gledišta funkcionalnih morfoloških elemenata kojima se karakterizira latinski perfekt, možemo uglavnom utvrditi četiri tipa:

a) perfekt koji u velikom dijelu svojih oblika nije uopće ili nije dovoljno karakteriziran u odnosu prema prezentu: u glagolu ACCENDERE, npr., oblici ACCENDIT i ACCENDIMUS u obje su paradigme homofoni;

b) perfekt koji je karakteriziran posebnim segmentom što ga možemo nazvati kratko infiks: -AV- u CANTAVI, -EV- u DELEVI, -IV- u DORMIVI, -U- u HABUI, -S- u DIXI (DIC-S-I);

c) perfekt karakteriziran samo alternacijom u leksičkom morfemu: CE-CID-I, VID-I, FEC-I itd.;

d) napokon, perfekt u kome nalazimo oba sredstva, npr. QUAES-IV-I (inf. QUAERERE).

S funkcionalnoga gledišta, prvi je tip suviše slab, hipokarakteriziran, dok je četvrti hiperkarakteriziran, rekli bismo »luksuzan«, tj. redundantan, jer upotrebljava dva sredstva za istu svrhu. Ako ta četiri tipa usporedimo s onima što ih poznaje talijanski jezik, vidjet ćemo da su eliminirani upravo prvi i četvrti tip. Talijanski jezik danas ne poznaje nijedan aorist u kome ne bi bilo ni specifičnog alomorfa ni infiksa (**vendi*, **leggi*, **scrivi*), a isto tako nema nijednog aorista u kome bi postojala oba ta sredstva (**lessei* ili **lessetti*, **scrissei* ili **scrissetti* itd.). To je postignuto očuvanjem latinskih tipova na -AVI (> -*ai*) i -IVI (> -*i*), stvaranjem novog tipa na -*ei* ili -*etti* (koji, unatoč formalnoj sličnosti, nije refleks latinskoga perfekta na -EVI) i protezanjem sigmatskih aorista (mjesto ACCENDI nastaje ACCENSI > tal. *accesi*) i onih s infiksom -U- (mjesto formalno preslaboga VENI jezik stvara *VENUI > > tal. *venni*).⁷ Rezultat je ovaj: ako alomorf leksičkoga morfema u 1, 3. i 6. licu aorista dolazi i u drugim paradigmama, obavezno se javlja infiks (-*a*-, -*e*- ili -*ett*-, -*i*-); ako je pak taj alomorf specifičan za spomenuta tri oblika aorista i ne dolazi inače u personalnim oblicima,⁸ nema nikakvoga infiksa. To je, dakle, očita funkcionalna ravnoteža, koju možemo ilustrirati bilo kojim glagolom. Alomorf /*vend*/ dolazi i u svim ostalim oblicima toga glagola, pa se u aoristu javlja infiks: *vend-e-i* ili *vend-ett-i*; isto to vrijedi, naravno, i za glagole I. i IV. klase (/*kant*/, /*sent*/ su alomorfi zajednički svim paradigmama, pa imamo infikse: *cant-a-i*, *sent-i-i*). Glagol *leggere*, ima, naprotiv, u tri rizotonička oblika alomorf /*less*/, koji je za njih specifičan, pa infiksa nema: *less-i*. Analogni primjeri: *fec-i* (alomorf /*feč*/ nigdje inače ne dolazi), *cadd-i* (ni alomorf /*kadd*/ ne dolazi izvan triju rizotoničkih oblika aorista) itd. Komplementarnost specifičnog alomorfa i infiksa naročito je uočljiva u onim glagolima koji mogu imati oba tipa aorista, npr. *bere* ima *bevvi* (specifični alomorf /*bev*/, bez infiksa) i *bevetti* (alomorf /*bev*/ dolazi i inače, pa nalazimo i infiks -*ett*-); *dare* ima *diedi* (specifični alomorf /*died*/, bez infiksa) i *detti* (/*d*/ zajednički alomorf, infiks -*ett*-), *redigere* ima *redassi* (/redass/ specifični alomorf, infiks \emptyset) i *redigei* ili *redigetti* (/rediš/ zajednički alomorf, infiks -*e*- ili -*ett*-). U obliku tablice:

	specifični alomorf:	infiks:
<i>bevvi, diedi redassi:</i>	+	—
<i>bevetti, detti, redigetti:</i>	—	+

Ekonomija sistema je očita: od dva moguća sredstva jedno mora biti upotrijebljeno, ali uvijek samo ili jedno ili drugo.

⁷ Kako ćemo vidjeti u § 11, u latinskome su infiksi bili prisutni u oblicima za sva lica, dok će se u talijanskome uglavnom izgubiti (ali će ostaviti traga u fonetskom razvoju).

⁸ Potrebno je istaći da je riječ o personalnim oblicima (u tradicionalnoj talijanskoj terminologiji *forme esplicite*), jer u nekim glagolima alomorf aorista dolazi i u participu perfekta, kojim se ovdje ne bavimo: npr. *presi* — *preso* i sl.

volesti i volevo, /ven/ u venisti i venivo itd. Taj se identitet onda analogijom prenosi i na druge glagole, pa nastaju oblici koji se organskim razvojem ne mogu objasniti: *piacesti* itd. (mjesto **piacquesti* ili **piachesti*), *rompesti* (mjesto **rupesti* ili **ropesti*), *scrivesti* (mjesto **scrissesti*) itd.¹² Alternaciju koja je tako nastala možemo formulirati kao pravilo ovako:

- 4) *Ako znamo 1. lice aorista i nastavke, znamo i cijelu paradigmatu: alomorf 1. lica beziznimno je jednak onome u 3. i 6. licu, dok je alomorf ostalih triju lica uvijek jednak onome u imperfektu.*¹³

12. Kad se već bavimo alternacijom u glagolima, završit ćemo osvrtno na dvije paradigmatu koje su do dana današnjega pravi lingvistički »blizanci«: futur i kondicional. Unutar svake od tih paradigmatu zasebno, kao ni između njih dvije nikada nema alternacije, ali ima alternacija između njih i ostalih paradigmatu pojedinih glagola, pa zato ovdje o tome i govorimo.

Razlozi potpunoga nestanka latinskoga futura poznati su: fonetska slabost (čim /b/ prijeđe u /v/, što je između vokala opća i stara pojava, CANTABIT i CANTABIMUS ne razlikuju se od CANTAVIT i CANTAVIMUS; kad se /i/ otvori u /e/, a to se zbiva otprilike od III. st. dalje, futurski oblici VENDES, VENDET brkaju se s prezentskima VENDIS, VENDIT), nedovoljna ekspresivnost (za razliku od prošlosti i sadašnjosti, futur pripada ne-realnosti, pa je pogodan za afektivnost, jer prema onome što nas očekuje u budućnosti rijetko smo ravnodušni), tendencija — koja se opaža u nizu jezika, ne samo u romanskima — da se futur izrazi složenim oblikom u kojem će gramatički sadržaj (dakle, ekivalent flektiva u latinskim oblicima) biti izražen prezentom pomoćnog ili modalnog glagola. Ne valja zaboraviti da se u tu posljednju shemu potpuno uklapa i tzv. perifrastička konjugacija aktivna (sa svojim prezentom glagola ESSE), koja je također jedno od izražajnih sredstava za futurnost. U govornom su latinskom jeziku postojale perifraze s modalnim glagolima HABERE (u modalnom značenju 'imati da', 'morati'), VOLERE i DEBERE, i sve su one očuvane u romanskim jezicima, no najjača i najraširenija je prva, jer je modalni sadržaj drugih dvaju glagola semantički specificiraniji i manje pogodan za gramatikalizaciju. Tako je malo-pomalo CANTARE HABEO,¹⁴ vjerojatno još potkraj antike i u najranijem srednjem vijeku (V—VII. st., otprilike), zamijenio latinski futur CANTABO, odnosno — to je važno uočiti — i perifrastičnu konjugaciju aktivnu CANTATURUS SUM.

¹² Direktni razvoj PLACUISTI > *piacesti* protivio bi se poznatom strukturalnom tumačenju II. palatalizacije, koje je formulirao A. Martinet (1968, glava 2.29). To tumačenje ulančuje tri procesa: 1) pretvaranje vokala /u/ u sekvenciji /kui/ u /w/ (dakle: /kui/ > /kwi/, što je /kwi/2, tj. sekundarno, novo /kwi/); (2) pomak primarne sekvencije /kwi/ u /ki/, drugim riječima gubitak /w/ u /kwi/1 koje time postaje /ki/, i to sekundarno, dakle /ki/2; 3) pod pritiskom /ki/2 pomiče se /ki/1 prema naprijed, tj. palatalizira se (sve se to odvija pred vokalima /e, i/). Pregledno:

$$\begin{array}{l} /kui/ > /kwi/2 \\ /kwi/1 > /ki/2 \\ /ki/1 > /či/ \end{array}$$

Talijanski jezik potvrđuje sve tri pojave: 1) PLACUI > *piacui*, ECCU ISTU > *questo*; 2) QUI > *chi*, QUID > *che*; 3) CENTU > *cento*, LUCE > *luce* itd. Jasno je da se razvoj PLACUISTI > *piacesti* ne može tako tumačiti, jer bi preskočio čak dvije faze (a ni ECCU ISTU u književnome talijanskome ne daje **cesto*, čak ni **chesto*). To, dakle, nije organski razvoj nego kasnija analogija, kao u *scrivesti* prema lat. SCRIPSISTI itd.

¹³ Najpogodnija paradigma za taj beziznimni paralelizam jest imperfekt, a od nepersonalnih oblika gerund (no tim se oblicima ovdje ne bavimo). U ogromnoj većini glagola paralelizam se nalazi i između arizotoničkih oblika aorista i 5. lica prezenta, odnosno između spomenutih oblika aorista i infinitiva, ali u nekim glagolima toga paralelizma nema (*bere, -durre, fare, porre*). Glagol *essere* i ovdje je iznimka.

Ovaj posljednji složeni oblik važan nam je zato što je u pogodbenim periodima njegov imperfekt CANTATURUS ERAM mogao biti jedno od izražajnih sredstava za irealnost: ono što se namjeravalo učiniti nije se učinilo, pa tako nastaje sekundarno značenje irealnosti. Perifrastična konjugacija aktivna dobiva vrijednost eventualnosti, dakle modalno značenje, a kako je istodobno funkcionirala i kao izraz relativne budućnosti u prošlosti (sadašnjost: DICIT QUOD CANTATURUS EST — prošlost: DIXIT QUOD CANTATURUS ERAT), imala je i temporalno značenje. Daljnji je razvoj predvidiv i jasan: ako mjesto CANTATURUS EST nastupa CANTARE HABET, mjesto CANTATURUS ERAT nastupit će paralelna i simetrična perifraza CANTARE HABEBAT, u Italiji i CANTARE HABUIT. Kao što je u latinskom CANTATURUS ERAT imalo i modalnu i temporalnu vrijednost, tako i nasljednik perifraze, tal. *canterebbe* odnosno *avrebbe cantato*, može imati obje vrijednosti; npr. (uzmimo *scrivere*):

način (eventualnost): *Se non avesse perduto il biglietto con il nostro indirizzo, ci avrebbe scritto senz'altro;*

vrijeme (relativni futur): *Prima di partire promise solennemente che ci avrebbe scritto subito, e poi non ci mandò nemmeno una riga.*

Taj beziznimni formalni identitet izražajnih sredstava za kondicional i za futur u prošlosti ne znači da je riječ o jednoj te istoj kategoriji, ali ne bismo se složili ni s G. Rohlfsonom kada kaže da su te dvije paradigme samo slučajno jednake (v. Rohlfson, 1969, § 677). Istina je, kako kaže njemački romanist, da »da un punto di vista funzionale, non si tratta né d'un tempo né d'un modo [trebalo bi dodati: soltanto], potendo avere sia l'una sia l'altra funzione« (loco cit.), ali se potpuni formalni identitet ipak ne može smatrati slučajnim, jer je riječ o nasljedniku prethodnog oblika, koji je također u obje funkcije bio jednak. Napokon, i sadržaj ne-realnosti zajednički je u obje paradigme.

13. Za našu je temu, međutim, važnije nešto drugo. Zajedničko podrijetlo futura i kondicionala (kao paradigme, tj. u obje njezine funkcije), sadržajni afinitet (nerealnost) i stoga stalni kasniji kontakti obiju paradigmi doveli su do stanja koje ne poznaje nijednu iznimku, a to je potpuna formalna jednakost predflektivnoga segmenta (tj. »osnove«) u futuru i u kondicionalu. Bez obzira na to u kakvoj je alternaciji taj segment prema ostalim paradigmama, on je uvijek u futuru i u kondicionalnu jednak:

<i>cantare:</i>	<i>vedere:</i>	<i>tenere:</i>	<i>venire:</i>	<i>essere:</i>	
<i>canter</i>	<i>vedr</i>	<i>terr</i>	<i>verr</i>	<i>sar</i>	ecc.
$\left(\begin{array}{l} -\grave{o} \\ -ei \end{array} \right)$	$\left(\begin{array}{l} -\grave{o} \\ -ei \end{array} \right)$	$\left(\begin{array}{l} -\grave{o} \\ -ei \end{array} \right)$	$\left(\begin{array}{l} -\grave{o} \\ -ei \end{array} \right)$	$\left(\begin{array}{l} -\grave{o} \\ -ei \end{array} \right)$	

¹⁴ Treba imati na umu da je taj složeni futur ovdje rekonstruiran, tj. »projiciran« u klasičnolatin-ske oblike. Kako su glasili stvarni oblici u govornom jeziku, to danas, dakako, ne možemo znati, ali je vrlo vjerojatno da su u doba kada se ta perifraza ustalila i počela stapati glasili — u Italiji — otprilike **kantaràbbyo*, **kantaràyo* ili čak **kantarào*, zavisno od stila, registra, brzine govora itd. U kasnoantičkim kronikama iz VII. stoljeća (koje se često citiraju kao Fredegarovo djelo, iako nisu njegove) potvrđeno nam je od glagola DARE 2. lice futura DARAS, već tada stegnuto i stopljeno od DARE HABES.

Kako vidimo, pravilo o beziznimnom formalnom identitetu predflektivnoga segmenta u futuru i kondicionalu vrijedi čak i za glagol *essere*; dakle, to pravilo zaista nema iznimaka! Za praktični je jezik važno, ako znamo oblik jedne od naših dviju paradigmi i samo nastavke u drugoj, da možemo biti sigurni da ćemo pravilno proizvesti i drugu paradigmu (i to u oba moguća smjera). Isto pravilo vrijedi i za sve druge romanske idiome koji poznaju futur i kondicional toga tipa.

U ovom slučaju možemo pravilo sažeti u formulu: ako nam *X* znači predflektivni segment, *a* skup nastavaka za futur, *b* skup nastavaka za kondicional, dobit ćemo ovu formulu:

$$5a) \quad X \begin{cases} a: \text{ futur} \\ b: \text{ kondicional} \end{cases}$$

Ili, u suvremenijem, tj. dinamičnom obliku:

$$5b) \quad \begin{array}{ll} \text{futur} \rightarrow \text{kondicional:} & a \rightarrow b/X \text{ —} \\ \text{kondicional} \rightarrow \text{futur:} & b \rightarrow a/X \text{ —} \end{array}$$

14. U ovom smo prilogu razmotrili određene jezične činjenice koje su sve u nekoj vezi s alternacijom alomorfâ leksičkih morfemâ, a u historijskom smislu rezultat su određenih fonetskih i/ili morfoloških procesa. Nadamo se da smo uspjeli pokazati da povijesni razvoj jezika ne mora biti nikakav bauk, nego da može, dapače, pomoći shvaćanju, prema tome i usvajanju i pamćenju pojedinih jezičnih činjenica. Istodobno smo željeli pokazati kako se povijesni razvoj može prikazati i bez danas modernoga formalnog aparata ili bar s minimalnim takvim aparatom. Duboko smo uvjereni da i to, ma u kako maloj mjeri, pridonosi vraćanju »ljudskoga lica« lingvističkoj znanosti i time pomaže razumijevanju jezičnoga razvoja i jezičnih funkcija na današnjoj etapi.

Literatura

- F. Bruni, *L'italiano, Elementi di storia della lingua e della cultura*, Torino, 1984.
 R. de Dardel, *Le parfait fort en roman commun*, Ženeva, 1958.
 L. Heilmann, *Linguaggio, lingue, culture, Saggi linguistici e indologici*, Bologna, 1983.
 A. Martinet, *Economia dei mutamenti fonetici*, Torino, 1968 (franc. original: *Economie des changements phonétiques*, Bern, 1955).
 G. Rohlfs, *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti*, Torino: *Morfologia* 1968, *Sintasi e formazione delle parole*, 1969.
 P. Tekavčić, *Sull'alternanza morfematica nel verbo italiano*, *Linguistica* 12, 1972, str. 269—300.
 P. Tekavčić, *Grammatica storica dell'italiano* (I *Fonematica*, II *Morfosintassi*, III *Lessico*), Bologna, 1980.

LE SPIEGAZIONI STORICHE NELL'APPRENDIMENTO DELLE LINGUE

Riassunto

Il contributo mostra come in diversi casi la conoscenza dell'evoluzione possa contribuire a comprendere lo stato attuale e con ciò anche a memorizzare le irregolarità, le inevitabili «eccezioni». Si analizzano determinati fatti della morfologia verbale (in parte anche nominale) italiana, riconducibili tutti a vari tipi di alternanza: le alternanze basate sulla I e/o II palatalizzazione (ess.: *porco*; *vincere*; *tenere*; *piacere*), l'assenza di queste alternanze nei sostantivi in *-a* e i verbi in *-are* (seriorità delle desinenze *-e*, *-i*, dalla probabile desinenza latina *-AS*), la struttura del passato remoto italiano (in cui l'infixo è in distribuzione complementare con l'allomorfo specifico nelle forme rizotoniche: *redass-i* / *redig-ett-i*), le alternanze nel passato remoto rizotonico (1, 3, 6 persona / 2, 4, 5 persona), l'ineccepibile identità del segmento pre-desinenziale nel futuro e nel condizionale (*verr-ò*, *verr-ei* ecc.). Il risultato delle evoluzioni esposte si può formulare in regole che facilitano l'apprendimento delle relative irregolarità.